

Kapitalismens vassa kritiker

BENNY CARLSON

Kapitalismen kan jämföras med en reptil. Den är kraftfull, rör sig framåt i slingrande rörelser och ömsar skinn allteftersom den växer. Kapitalismens förespråkare ser en smidig varelse med unik förmåga att ta sig fram och överleva i de flesta miljöer. Kapitalismens kritiker ser en glupsk varelse som slukar de byten som råkar komma i dess väg.

Under hela sin historia har kapitalismen stått under attack från vänster och höger. Från vänster för att den gör allting, även människor och djur, till varor, öppnar hisnande inkomstklyftor och i stor skala förbrukar och förorenar naturresurser. Från höger för att den överskrider gränser mellan nationer och klasser, ökar människors rörlighet och åstadkommer kultur- och rasutjämning. På sistone har flera stora och kritiska arbeten om kapitalismens globala historia publicerats (Beckert 2025; Jackson 2026; Lenger 2026). De har ett rikt arv att bygga på.

Den brittisk-amerikanske journalisten John Cassidy har i *Capitalism and Its Critics* (första upplagan förra året) mobiliserat en imponerande samling vassa kritiker från 1770-talet fram till våra dagar interfolierad med några anhängare. Anhängarna är få och välkända: Adam Smith, Milton Friedman och Friedrich Hayek. Kritikerna är desto fler, mer eller mindre kända. Följande namn och rörelser har fått egna kapitel: William Bolt, Ludditerna (maskinstormare), William Thompson, Anna Wheeler, Flora Tristan, Thomas Carlyle, Friedrich Engels, Karl Marx, Henry George, Thorstein Veblen, John Hobson, Rosa Luxemburg, Nikolaj Kondratjev, John Maynard Key-

nes, Karl Polanyi, Michał Kalecki, Joan Robinson, J C Kumarappa, Eric Williams, Beroendeskolan (Raúl Prebisch, Celso Furtado, André Gunder Frank, Theotônio Dos Santos, Walter Rodney), Nicholas Georgescu-Roegen, Silvia Federici, Stuart Hall, Samir Amin, Dani Rodrik, Joseph Stiglitz och Thomas Piketty. I ett kapitel ställs en kritiker mot en anhängare: Stuart Hall mot Hayek.

Alla stora namn har förstås inte kommit med. Cassidy nämner som exempel Emma Goldman, Max Weber och John Kenneth Galbraith. Boken är ändå en guldgruva för den som är intresserad av ekonomisk doktrinhistoria. Det är bara att beklaga att en sådan bok inte fanns på litteraturlistorna i ekonomisk historia *anno dazumal* då man förväntades känna till många av dessa namn men tvingades vaska fram dem ur olika källsprång.

Cassidy håller sig till kritik från vänster. Karl Marx, som ansåg sig ha avslöjat kapitalismens rörelselagar, utgör förstås brohuvudet i framstötarna från det hållet. Han beskrev kapitalismen som en permanent revolution som river alla hinder som hämmar produktivkrafternas utveckling. "Allt fast och beständigt förflyktigas", heter det i *Kommunistiska manifestet*.

Marx såg framför sig hur hela mänskligheten dras in i en världsmarknad alltmer kontrollerad av liten grupp superkapitalister. Så till vida verkar han ha blivit sannspädd. Han såg framför sig en ständigt växande och utarmad arbetarklass. Så till vida har han blivit felspädd (med reservation för att resone-mang om relativ fattigdom ibland drivs in i det absurda).

Att på ett par sidor ge en överblick av alla de kritiker Cassidy presenterar på 600 sidor är ogörligt. Enda utvägen är att efter personligt tycke och smak plocka några exemplar på det fält som lyser rött som av vallmo. Och varför inte börja med den slingrande rörelsen?

RECENSION

John Cassidy:
Capitalism and Its Critics: A Battle of Ideas in the Modern World, Penguin Books, 2026, 609 sidor, ISBN 978-0-141-99353-9.

Benny Carlson är professor emeritus i ekonomisk historia vid Ekonomihögskolan, Lunds universitet.
benny.carlson@ekh.lu.se

Nikolaj Kondratjev (1892–1938) verkade, med Cassidys (s 238) ord, ”destinerad för ett stilla liv som akademiker” men sögs in i den ryska revolutionens stormöga.¹ Han blev efter februarirevolutionen 1917, vid 25 års ålder, minister för livsmedelsförsörjningen i Alexander Kerenskijs regering. När bolsjevikerna tog över föll han i onåd men lyckades 1920 bilda ett konjunkturinstitut. Några år senare företog han en studieresa västerut och träffade storheter som Keynes och Wesley Mitchell. Vid hemkomsten förespråkade han, med inspiration från USA, subventions- och utbildningsprogram för jordbrukare.

I en volym om världsekonomin efter första världskriget, publicerad 1922, fördjupade sig Kondratjev, med inspiration från sin gamle lärare Mikhail Tugan-Baranovskij, i kapitalismens cykliska rörelsemönster. Han identifierade utöver en kortare tioårig cykel även en längre halvsekkellång cykel, en ”lång våg”. Eftersom dessa vågor inte möter någon bestämd strand kom han i konflikt med den kommunistiska dogmen om kapitalismens ofrånkomliga kollaps. Han kritiserades av Leo Trotskij som menade att de korta cyklerna skapas av kapitalismens interna dynamik medan dess långsiktiga utveckling bestäms av externa förhållanden så som koloniala äventyr, imperialistiska krig och revolutioner och alltså inte har någon bestämd rytm. Kondratjev invände att kausaliteten går i omvänd riktning, från ekonomisk och teknisk utveckling till externa händelser och förlopp.

Vid denna tid dominerade den nya ekonomiska politiken (NEP) i Sovjetunionen. Efter Lenins död 1924 stod kampen om den framtida färdriktningen mellan Nikolaj Bucharin, som ville se jordbrukarna frodas och lägga grunden till industrialisering, och Trotskij och Jevgenij Preobrasjenkij som ville se

snabb industrialisering på jordbrukets bekostnad. Kondratjev sympatiserade med den förra linjen. När Stalin 1928 slog in på en våldsamt version av industrialiseringslinjen var Kondratjevs olycka gjord. Han fick sparken som chef för konjunkturinstitutet och anklagades för att vara kontrarevolutionär. Cassidy citerar (s 252) ett brev från Stalin till en handgången man, Vjateslav Molotov: ”Kondratjev [...] och några andra skurkar måste definitivt avrättas.” Det dröjde till 1938 innan Kondratjev, 46 år gammal, ställdes inför exekutionspatrullen.

Kondratjevs teori om långa vågor avfärdades i den sovjetryska encyklopedin som kort och gott ”felaktig och reaktionär” men i väst överlevde den, inte minst tack vare Joseph Schumpeter som i *Business Cycles* 1939 använde den och myntade begreppet Kondratjevcykeln. (Schumpeter har inget eget kapitel i boken men uppträder här och var – Sweezy, Georgescu-Roegen och Minsky var hans studenter.) Denna teori har fortsatt att inspirera marxister, ekonomer och inte minst ekonomihistoriker så som exempelvis Olle Krantz och Lennart Schön vid min egen institution i Lund.

Kapitalismen förknippas i vår tid med plutokrater och oligarker varför det faller sig naturligt att rikta blicken mot Thorstein Veblen (1857–1929) som levde i rövarbaronernas era för drygt hundra år sen. Han tog avstånd från såväl marxistisk historiematerialism som neoklassisk hedonism och förespråkade en evolutionär teori enligt vilken människor formas av nedärvda drag (instinkter), tidigare erfarenheter och rådande omständigheter. Han nådde berömmelse genom sin bok om *The Theory of the Leisure Class* från 1898. De fenomen han såg – monopoliseringen, finansvärldens makt över företagen och reklamens makt över konsumenterna, manifesterad genom skrytkonsumtion som möj-

¹ Kondratjev har presenterats i *Ekonomisk Debatt* av Klas Eklund (1987).

liggör löjligt höga priser på vissa märkesvaror – har knappast klingat av med tiden.

Veblens negativa syn på den amerikanska kapitalismen har, inte minst på senare år, fått mothugg av författare och forskare som betonar dess betydelse för innovationer och skapande förstörelse (Schumpeter igen!), exempelvis Bradford DeLong och nobelpristagaren Philip Aghion (recenserade av undertecknad i *Ekonomisk Debatt* nr 8 2023 och nr 8 2024). Veblens observation av hur stora företag i kombination kan höja sitt börsvärde långt över värdet på deras tillgångar för i vart fall tankarna till våra dagars superkapitalister.

Uppfattningen att kapitalismen för sin expansion är beroende av ständigt nya investeringsobjekt och marknader är nästan lika gammal som kapitalismen själv. Den har många förespråkare i Cassidys bok. En av de tidiga och ledande teoretikerna på området var John Hobson (1858–1940). Han förkastade redan på 1880-talet Says lag om att utbudet skapar sin egen efterfrågan. I boken *Imperialism* från 1902 hävdade han att fler varor produceras på nationell basis än som kan säljas med vinst och att mer kapital (sparande) finns än som kan finna lönsam investering, detta på grund av att kapitalismen skapar en kroniskt sned inkomstfördelning.

Rosa Luxemburg (1871–1919) broderade i *Die Akkumulation des Kapitals* 1913 vidare på temat överproduktion och imperialism: kapitalet kan bara överleva genom att erövra och finna ny efterfrågan i förkapitalistiska områden. Även Lenin påverkades av Hobson i sitt arbete om *Imperialismen som kapitalismens högsta stadium* 1917. Keynes, som tog avstånd från allt vad marxism heter, identifierade som bekant i *General Theory* 1936 översparande och bristande efterfrågan som kapitalismens akilleshäla.

Luxemburg kritiserades av Paul Sweezy (1910–2004) i *The Theory of Capi-*

talist Development 1942 för att inte ta hänsyn till att dels kapitalister under sin expansion anställer allt fler arbetare som med sina inkomster ökar efterfrågan, dels att staten kan hålla efterfrågan uppe. Efter andra världskriget spådde Sweezy inte desto mindre att den amerikanska kapitalismen skulle drabbas av kronisk depression och massarbetslöshet om den inte stöddes av enorma investeringar i imperialistiska och militära vågstycken.

Luxemburg försvarades av Joan Robinson (1903–83) som vidhöll att den västerländska kapitalismen behöver externt utlopp för sitt överskott av kapital och varor. Hon förklarade i början av 1960-talet att det ligger mycket i Luxemburgs förutsägelse att kapitalismen, när den inte längre kan expandera geografiskt, inte vet vad den ska ta sig till. För närvarande, när Jorden är till större delen erövrad, verkar kolonisering och exploatering av månen ligga i dess expansionsriktning.

Den negativa synen på en kapitalism som expanderar i allt vidare cirklar har varit grundläggande för teorier om centrum och periferi. (En lustig detalj i sammanhanget är att den tyskfödde marxisten André Gunder Frank, ledande företrädare för den latinamerikanska beroendeskolan, i unga år tog lektioner för Milton Friedman.) Slutsatsen blev att underutvecklade länder måste göra sig mindre beroende av västvärldens kapitalism. Många länder försökte också på 1950-, 1960- och 1970-talen utveckla egna industrier genom s k importsubstitution, en mindre lyckad strategi. Fortsatta avståndstaganden från globaliseringen representeras av Samir Amin, Dani Rodrik och Joseph Stiglitz som fått vatten på sina kvarnar av de återkommande finanskriserna.

En av vår tids ödesfrågor, miljöfrågan, stod i centrum för den rumänske ekonomen Nicholas Georgescu-Roegen (1906–94). Han förfäktade en entropilag enligt vilken förbrukningen av

energi, som bortsett från sol och vind är ändlig, sätter en gräns för tillväxten. Mer allmänt varnade han för att naturresurserna är ändliga. Han blev med tiden desillusionerad (s 422): ”Låt andra varelser – till exempel amöborna – som inte har några andliga ambitioner ärva en jord som fortfarande badar i solsen.”

Synen på inkomstfördelning dominerades länge av Simon Kuznets uppochnervända U-kurva enligt vilken ojämlikheten ökar under kapitalismens tidiga fas för att därefter minska, ett mönster som tycktes gälla för USA mellan 1870 och 1950. Efter 1970 har emellertid trenden vänt, åtminstone i de angloamerikanska länderna och mest så i USA. Denna utveckling har utforskats av Thomas Piketty (f 1971) i kioskvältaren *Capital in the Twenty-first Century* från 2013 (på svenska 2015). Cassidy konstaterar (s 488) att Piketty ”plöjer i samma fåra som Marx”.

Cassidys bok erbjuder inte bara en idéhistorisk färd genom ett landskap dominerat av kritiska blickfång. Den sätter in teorier och observationer i deras historiska sammanhang och bjuder alltså på en ekonomisk-historisk utflykt om än inte inhägnad av tabeller och diagram.

Den som till äventyrs är intresserad av en tusenårig expedition genom kapitalismens djungel kan vända sig till Sven Beckerts 1300-sidiga *Capitalism: A Global History* (recenserad av undertecknad i *Axess* nr 4 i år). Cassidy betraktar (s 11) liksom Beckert och många andra forskare ”handelskapitalism, plantageekonomier och industriell kapitalism som varianter av samma släkte – karakteriserat av utbredd mobilisering av kapital och produktion för profit i en miljö av säkra äganderätter”. Eric Williams, som ägnas ett kapitel i Cassidys bok, var en

föregångare i det avseendet genom att han framhöll inkomster från slaveriet i Västindien och Sydstaterna som viktiga för den europeiska och amerikanska kapitalackumuleringen och industrialiseringen (Williamstesen).

Den som vill tillgodogöra sig teorier på vänsterkanten tvingas ofta forcera en seg massa av abstrakta begrepp. Inte så i Cassidys fall. Han skriver enkelt och sakligt och har, genom att foga samman ett stort antal pusselbitar, lyckats ge en lättillgänglig och läsvärd översikt av 250 års kritik mot kapitalismen. Men varför har han fogat in Smith, Friedman och Hayek, några av kapitalismens främsta tillskyndare, låt vara att Smith hade en del kritiska synpunkter? Hans förklaring (s 10) till att Friedman och Hayek kommit med på ett hörn, att han velat ta med två inflytelserika högerkritiker av keynesiansk ”kontrollerad kapitalism”, låter ihållig. Inom ramen för syftet (s 5) att ”berätta kapitalismens historia genom dess kritikers ögon” blir de båda nyliberalerna snarast katter bland hermelinerna.

Kritikerna har i dag blicken riktad mot kapitalismens senaste skinnömsning, den fjärde, AI-genererade, industriella revolutionen. Cassidy frågar sig om den kommer att leda till en ludditisk motreaktion. Den som överlever får se.

REFERENSER

- Beckert, S (2025), *Capitalism: A Global History*, Allen Lane, London.
- Eklund, K (1987), ”Nikolaj Kondratjev”, *Ekonomisk Debatt*, årg 15, nr 8, s 648–652.
- Jackson, T (2026), *Insatiable Machine: How Capitalism Conquered the World*, W W Norton & Co, New York.
- Lenger, F (2026), *Price of the World: A Global History of Capitalism*, Polity Press, Cambridge.